

જયશંકર ભોજક ‘સુંદરી’

(જન્મ : 30-1-1899; અવસાન : 22-1-1975)

આત્મકથાકાર જયશંકર ભૂદરદાસ ભોજક ‘સુંદરી’નો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના એમના વતન વિસનગરમાં થયો હતો. એમનો અભ્યાસ માત્ર બે ધોરણ સુધીનો હતો. ઈ. સ. 1898 થી 1901 કલકત્તા ઉર્દૂ નાટક મંડળીમાં, ઈ. સ. 1901 થી 1932 મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. ઈ.સ. 1948 થી 1962 સુધી અમદાવાદ રંગભૂમિની આબોહવા સર્જવામાં સક્રિય બન્યા. ઈ. સ. 1964 માં મુંબઈમાં મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બાવીસમા અધિવેશનમાં કળાવિભાગના પ્રમુખ બન્યા. ઈ. સ. 1951માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને 1971માં પદ્મવિભૂષણનો ઇલકાબ મળ્યો હતો.

જૂની રંગભૂમિના સુવિખ્યાત નટ ‘સુંદરી’ની આત્મકથા ‘થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ’માંથી આ પાઠ લેવામાં આવ્યો છે. તેમણે તેમનું નટજીવન ‘મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી’માં વીતાવ્યું. ઈ. સ. 1901માં ભજવાયેલ ‘સૌભાગ્યસુંદરી’ નાટકમાં માત્ર 12 વર્ષની ઉંમરે તેમણે ભજવેલી ‘સુંદરી બાલા’ની પ્રથમ ભૂમિકામાં જ સહજ, સરલ, લાવણ્યમય અભિનય પરથી તેમની ઓળખ કાયમ માટે ‘સુંદરી’ બની ગઈ. મુંબઈના ગેઈટી થિએટરમાં સળંગ બત્રીસ વર્ષ સુધી નાટકોમાં સ્ત્રીનાં વિવિધ પાત્રો ભજવી તેમણે પ્રેક્ષકોની અપાર ચાહના મેળવી. ‘નટમંડળ, અમદાવાદ’ના ઉપક્રમે ‘મેનાગુર્જરી’ ઇત્યાદિ નાટકોના દિગ્દર્શનને અનુલક્ષીને આજીવન અભિનયના ક્ષેત્રે ઈ. સ. 1957માં રાષ્ટ્રપતિ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

પોતે પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રીનો અભિનય ક્યાંથી અને કેવી રીતે શીખતા ગયા તેના સ્વાનુભવનાં કેટલાંક બિંદુઓ પ્રસ્તુત પાઠમાં વર્ણવાયાં છે. શ્રી જયશંકર ભોજક અલ્પશિક્ષિત હોવાથી, પોતે બોલતા ગયા અને ડૉ. સોમભાઈ સી. પટેલ તથા ડૉ. દિનકર જયશંકર ભોજક લખતા ગયા અને ભાષાદૃષ્ટિએ મઠારતા ગયા, એ રીતે આ આત્મકથા એનો કાવ્યાત્મક શબ્દદેહ પામી.

‘સૌભાગ્યસુંદરી’ નાટક બહાર પાડ્યા પછી, મંડળીને વધારે સારી આવક કરી આપવા, બાપુલાલ જૂનાં નાટકોને, મારી ભૂમિકાને કેન્દ્રમાં રાખી, ઝડપથી મૂકવા માગતા હતા, આથી ‘સૌભાગ્યસુંદરી’ પછી આરામના આઠેક દિવસ શેઠ ગોપાળદાસ અમને માથેરાન ફરવા લઈ ગયા હતા. ત્યાં બાપુલાલ મારી પાસે ‘વિક્રમચરિત્ર’ની ‘રંભા દૂધવાળી’ની ભૂમિકા તૈયાર કરાવતા હતા. તેમાં મેં મારો દૃષ્ટિકોણ ક્રમે ક્રમે ઉમેરવા માંડ્યો. પ્રથમ તો સસરા વિક્રમ સાથે (થયેલી ચર્ચા પ્રમાણે) સ્ત્રીચરિત્ર છે એ સાબિત કરવાનું પ્રત્યેક પ્રસંગે હું મગજમાં રાખીને આગલા-પાછલા દૃશ્યોમાં અભિનય કરતો. રંભા દૂધવાળી બનીને પોતાના પતિ (વિક્રમના પુત્ર) રાજરતન પાસે આવે છે, ત્યારે એને પોતાના આકર્ષણથી આકર્ષવો અને જ્યારે આકર્ષાય ત્યાર પછી સ્ત્રીઓચિત રીતે નકાર કરવો અને જેમ જેમ નકારથી આકર્ષણ વધતું જાય, તેમ તેમ નકારની માત્રા પણ વધારતા જવી અને છેવટે લાચાર થઈ અને જાણે કોઈ ઉપાય ન હોય તે રીતે આકર્ષણથી વશ થઈ, રાજરતનની માગણીનો સ્વીકાર કરવો. આ બધી વાતોને ક્રમબદ્ધ રીતે અને ચઢિયાતા ક્રમે ઉપસાવી ભજવતો. પ્રસ્તુત નાટકનું ‘કોઈ દૂધ લ્યો દિલરંગી’ ગીત ખૂબ મશહૂર થયું હતું અને લોકજીભે રમતું થયેલું. કેટલીક મિલોએ સાડી અને ધોતિયાની કિનાર ઉપર એની પંક્તિઓ છપાવેલી.

‘જુગલ જુગારી’ નાટકની નાયિકા ‘લલિતા’ની ભૂમિકામાં મારું મન એટલું તરબોળ થયું હતું કે એક વખત જે પતિ આટલો પ્રેમ કરતો હતો તે જ પતિ જુગારના છંદને લીધે પત્નીની સામે પણ જોતો નથી અને પત્નીને ફોસલાવી-મનાવીને એના બાળકના નામે મૂકેલું ધન પણ લઈ લેવા એની સહી કરાવી લેતો. આથી મારા મનમાં ‘લલિતા’ની ભૂમિકાનો સમગ્ર ખ્યાલ ઊભો થયો અને સરળ વાચિક અભિનય વખતે મારી આંખમાંથી દડ દડ આંસુ સરવા લાગ્યાં અને છેલ્લા શબ્દો તો ઉચ્ચારવા પણ કઠણ થઈ પડ્યા. બાપુલાલ નાયકે મને ઉત્સાહિત કરતાં કહ્યું કે જે અસર અત્યારે તને થઈ છે તે જ અસર પ્રેક્ષકો પર થશે, એની હવે તારે ખાતરી રાખવી, અને આવી અસર ઊભી કરવી એ જ નટનું કર્તવ્ય છે. હું લલિતાની ભૂમિકાને સાવ નિરક્ષર પણ નહીં અને ડિગ્રીધારી શિક્ષિત પણ નહિ, છતાં સંપૂર્ણ સમજવાળી નારી કલ્પતો હતો.

દર સિઝનમાં બાબુભાઈ શેઠ મુંબઈનાં પરાઓમાં રહેવા જતા. આ વખતે તેઓ મુંબઈ અંધેરીમાં કુંવરબાઈના બંગલામાં ચાર માસ માટે રહેવા ગયા હતા. ત્યાં અમે પણ દર અઠવાડિયે બે-ત્રણ દિવસ માટે જતા. આ સમય દરમિયાન એક દિવસે અચાનક જ મને લલિતાની ભૂમિકાનો આદર્શ જડી આવ્યો. બાબુભાઈને મળવા એક કુમારિકા આવવાનાં હતાં, જે ભવિષ્યમાં એમના સંબંધીનાં પત્ની થવાનાં હતાં. આની જાણ એ કન્યાને હતી, તેટલી જ જાણ શ્રી બાબુભાઈને તેમજ તેમનાં પત્ની

કૃષ્ણાબહેનને પણ હતી, આથી એમણે ભાવિ વધૂનો સત્કાર કરવા માંડ્યો.

આ સત્કાર સ્વીકારતાં કન્યાના મુખ ઉપર શરમના શેરડા પડતા. મુખ હસી હસી જતું અને છતાં ઠાવકાપણું તે સાચવી લેતાં હતાં. આ જોઈ, મને ‘લલિતા’ના ‘જુગલ’ સાથેના પ્રથમ મિલાપ સમયની ગૂંચ આપોઆપ ઉકલી ગઈ. વળી એમની વસ્ત્રપરિધાન કરવાની રીત સપ્રમાણ અને છટાદાર હતી. ‘લલિતા’ના પોશાકનો ઉકેલ પણ મને મળી ગયો. મને એ કન્યા સાથે વાતચીત કરવાની ઈચ્છા થઈ હતી. એમની પાસેથી મારે કેટલીક વાતો જાણવી હતી. બે-ત્રણ દિવસના પરિચયથી થોડીક વાતચીત કરી શકું એવી હિંમત મારામાં અને તેમનામાં પણ આવી હતી.

એક નમતે બપોરે દીવાનખાનામાં તેઓ પોતાના પોલકાની બાંયોની બો બાંધતાં હતાં. મારા ઓરડામાંથી પ્રવેશી મેં પ્રશ્ન કર્યો; ‘બહેન, પોલકાનું શું કરી રહ્યાં છો? તમે પોલકાં ક્યાં સીવડાવો છો? મને તેનું ઠેકાણું આપશો? પોલકાના કલર સાથે આ બોનો કલર ખૂબ સરસ રીતે જામે છે.’ એ બહેને હસીને મને છૂટથી જવાબ આપ્યો અને દરજીનું ઠામઠેકાણું પણ બતાવ્યું.

એ વખતે એમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે હું મારું અવલોકન એમને રંગમંચ ઉપર ઉતારવા માટે કરી રહ્યો છું. તેમ સાંગોપાંગ એ જ હસતું મોઢું, એ જ સંકોચ અને છૂટથી આપેલા જવાબ- તે બધું જ હું ‘લલિતા’ની ભૂમિકામાં ઉતારવાનો છું. આમ બે-ત્રણ દિવસમાં મારા અવલોકનથી ‘લલિતા’ની ભૂમિકા માટે હું ઘણું ઘણું શીખીને આવ્યો હતો.

ત્યાર પછી આ નાટક, તાલીમ થયા બાદ તા. 26-7-1902 ને મંગળવારની રાત્રિએ પહેલ-વહેલું ભજવાયું હતું.

પ્રેક્ષકગૃહની આગલી જ હરોળમાં બાબુભાઈ અને તેમનું કુટુંબ તથા અમારા મિત્ર વિઠ્ઠલદાસ અને હરકિશનદાસ બેઠેલા હતા. નાટક પૂરું ભજવાઈ રહ્યા પછી નાટકની થયેલી અસર મને અને બાપુલાલને કહેવા માટે બાબુભાઈ થોભ્યા હતા. અમે અમારા વેશ ઉતારી નાખી એમની પાસે ગયા ત્યારે નાટક ખૂબ સરસ રીતે ભજવાયાના અને લોકો ઉપર ખૂબ મોટી અસર થયાના સમાચાર અમને મળ્યા. આ વખતે કૃષ્ણાબહેન એકાએક એમના પતિને કહેવા લાગ્યાં, ‘શેઠ, આ લલિતા તો જાણે અસલ આપણી ગુલાબ. એવું જ હસવું, એવું જ બોલવું અને એનાં જ વસ્ત્રોની સજાવટ કરી હતી કે હું તો ભ્રમમાં જ પડી ગઈ કે આપણી ગુલાબ રંગમંચ ઉપર ક્યાંથી આવી?’

આ સમય દરમિયાન મારા અભિનયગુરુ બાપુલાલ નાયક અને હું સવારે ચોપાટી પર ફરવા ગયા હતા. રસ્તામાં બાપુલાલે મને કહ્યું, ‘આજે આખી રાતનો ઉજાગરો થયો.’ મારાથી સહજ બોલાઈ જવાયું, ‘અરે, શાથી?’ તેમણે કહ્યું, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો ચોથો ભાગ બહાર પડ્યો છે. વાંચવામાં એટલો રસ પડ્યો કે આખી રાતનો ઉજાગરો થયો. એટલે મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર!’ એવું લાંબુ નામ શું છે? તે વખતે મારી ઉંમર આશરે બાર વરસની હતી. તેમણે થોડી સમજણ પાડી, આ એક નવલકથા છે. લેખકે ચોથો ભાગ બહુ જ મોડો બહાર પાડ્યો. હું ચોથા ભાગની રાહ જોતો હતો. વાંચવામાં ખૂબ મજા આવી. મેં પૂછ્યું, ‘તેના ચાર ભાગ છે? તો તો તેનો પહેલો ભાગ આપણે ત્યાં હશે?’ તેમણે કહ્યું, ‘હા, છે.’ મેં પૂછ્યું, ‘હું તે વાંચુ?’ તેમણે કહ્યું, ‘વાંચજે.’ આ પછી આ નવલકથા શું છે? તે જાણવાની મને સહેજ ઉત્કંઠા થઈ અને તેમની પાસેથી જ પહેલો ભાગ લઈ મેં તે નવલ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ક્રમે ક્રમે તેના ચારે ભાગ સમયે સમયે કરીને સાત વાર વાંચ્યા. એવું એ નવલકથાનું કામણ હતું. મારી શક્તિ ઉપરાંત કઠણ ભાષા, પ્રેમની આંટીઘૂંટી, વિરહની વેદના, રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ, અનેક આડકથાઓ અને અનેક તળ ગુજરાતનાં સુરેખ રીતે આલેખાયેલાં પાત્રો વાંચી કથા પૂરતો ભાગ શરૂઆતમાં સમજાવા લાગેલો.

પેલી કુમુદસુંદરી, કુસુમ, ગુણસુંદરી તેમ જ અલકકિશોરી, સૌભાગ્યદેવી, મેનારાણી, ચંદ્રાવલીમૈયા - એ સર્વ પાત્રોએ મારા મન ઉપર ભારે અસર કરી. તેમના નારીત્વની મારા ઉપર ઘેરી છાપ પડી. ગુજરાતની જે નારીની શોધમાં હું હતો તેનાં અહીં દર્શન થતાં, હું તો અલૌકિક સૃષ્ટિમાં વિહરવા લાગ્યો. મને સમજાયું કે હું જે ‘સુંદરી’ની શોધમાં છું તે તો આ નવલના પાને પાને આલેખાયેલી છે. એના અભ્યાસ માટે મેં એક નવી રીત શોધી કાઢી.

નવલકથાકારે આ પાત્રોનાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે અરીસાની આગળ હું નવલકથાને લઈને મોટેથી વાંચતો અને પાત્રોનો અભિનય અરીસામાં જોતાં જોતાં ભજવતો હતો અને એ દ્વારા પાત્રોના હૃદયના ભાવ સાથે મારા ભાવોનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરવા મથતો હતો. આ અભ્યાસનું મારા પૂરતું પરિણામ એ આવ્યું કે કુમુદસુંદરીની ભૂમિકા ભજવવાનો મને મનોરથ જાગ્યો. થોડાં વર્ષ પછી અમારી મંડળીવાળાઓએ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું નાટ્યરૂપાંતર કરી આપવાની વિનંતી કરી. તે જ પ્રસંગે તેમણે સામેથી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ તરીકેની અનુક્રમે બાપુલાલ નાયક અને મારી છબીઓ નવલકથામાં મૂકવા માટે માગી. કોઈ કારણથી અમારી છબીઓ અમારી મંડળીવાળાઓએ એમને મોકલી જ આપી નહિ.

પરંતુ કેટલાક સમય પછી ગોવર્ધનરામભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રના નાટ્યરૂપાંતરનો પહેલો અંક અમારી મંડળીને મોકલી આપ્યો. આ અંકમાં તેમણે સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ યોથામાં આવતાં ‘ઘેલી મારી કુસુમ’વાળા પ્રસંગ પછી વાર્તાનો તંતુ લંબાવીને વસ્તુ મૂક્યું હતું. તેમાં સરસ્વતીચંદ્રને ચોપાટી ઉપર ભાષણ કરતો અને લોકહિતની વાતો કરતો આલેખ્યો હતો, એટલું મને અત્યારે યાદ છે. ગમે તે કારણે અમારી મંડળીવાળાને આ નાટક મુંબઈની પ્રજાને ગમશે નહિ એમ લાગવાથી ભજવવાનું રુચ્યું નહિ અને નાટકનું કામ આગળ ચાલ્યું નહિ. આથી કુમુદ થવાનો મારો મનોરથ મનમાં જ રહી ગયો. સાથે સાથે તેની ભજવણીનો મારો અભ્યાસ પણ અધૂરો જ રહી ગયો.

આ ઉપરાંત, મારા અભ્યાસ માટે, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માસિકનો ઉલ્લેખ થયો છે, એટલે હું ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ મેળવીને વાંચવા લાગ્યો. મને જેટલો સમય મળતો હતો તેમાં ગુજરાતી નવલકથાઓ, કાવ્યો, નિબંધો વગેરે સાહિત્યનાં પુસ્તકો વાંચવામાં ગાળતો હતો. આ રીતે મારો અભ્યાસ હું વધારતો હતો અને મારી અભિનયની ગૂંચો હું ઉકેલતો હતો. વળી ‘સૌભાગ્ય-સુંદરી’ની ‘સુંદરી’ની ભૂમિકાને વધુ જીવંત બનાવવા શેક્સપિયરની ‘ડેસીમોના’ અને ‘માલતીમાધવ’ની ‘માલતી’નો અભ્યાસ મેં કરી લીધો હતો.

આ બધાને પરિણામે મારા મનમાં ભજવણીનો એક ચોક્કસ ક્રમ ઊભો થયો હતો અને મારે કહેવું જોઈએ કે છ માસને અંતે જ ‘સુંદરી’ની ભૂમિકાને પૂરેપૂરી સમજીને ભજવતો થઈ ગયો હતો.

સમાજની બહેનો ‘સુંદરી’નું અનુકરણ કરતી હતી એ વાત તદ્દન સાચી છે, પણ ખરી રીતે આ બધું જ મારી ગુરુ કહું તો ચાલે તેવી બહેનો પાસેથી જ શીખ્યો હતો અને તેમાં મારી સમજ ઉમેરીને તેમને હું પાછું આપતો હતો. લોકો તેને કલાનો નમૂનો સમજીને સ્વીકારતા. આવી બહેનો જ્યારે મુંબઈની ચોપાટી ઉપર ફરવા નીકળતી અને હું તે વખતે મારા શુભેચ્છક મિત્રો સાથે ગાડીમાં જતો હોઉં ત્યારે તેઓમાંથી કોઈ બોલી ઊઠતું ‘જો, જો પેલી સુંદરી જાય’ અને મારા સામું જોઈને હસતાં અને ઈશારામાં એમ સમજાવતાં કે આ ‘સુંદરી’નું જ અનુકરણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે હું નમ્રપણે હસતો અને મનમાં સંતોષ તેમ જ રોમાંચ અનુભવતો અને રંગભૂમિના આ જાતના વિજયથી સંતોષ અનુભવતો હતો.

‘સૌભાગ્યસુંદરી’ નાટકની રજૂઆતના બીજા દિવસથી જ ઘણા પ્રેક્ષકો મને ભેટસોગાદ આપી ગયેલ. આ વખતે મને એક જ વાત સમજાયેલી કે સ્ત્રીના શ્રેષ્ઠ ભાવોનું પ્રદર્શન લોકોને પ્રિય છે અને આ પ્રગટેલી ચેતનાએ અજ્ઞાત રીતે મને અનુકરણ કરતો કરી મૂકેલો.

આ સફળતાની પાછળ ઈશ્વરીય કૃપા પણ ઘણીય હશે એમ માનું છું. એક ક્ષણ... જ્યારે જયશંકરે સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કર્યો ત્યારે એક પુરુષ જાણે સુંદરીમાં પલટાતો હોય એમ મને લાગ્યું. પુરુષનું સ્ત્રીમાં રૂપાંતર કે અવાંતર નહિ પરંતુ સ્ત્રી-ભાવોના પ્રગટીકરણ માટે કળા-સ્વરૂપ ઘડવાનો પરમ પુરુષાર્થ. મેં મારામાંથી એક સુંદર નવયૌવનાને ધૂટી પડતાં જોઈ. જેનાં ઘાટીલાં, મદભર અંગોમાંથી યૌવન નીતરે છે, જેની છટામાં સ્ત્રીનું લાવણ્ય મહેકી રહ્યું છે, જેની આંખોમાંથી સ્ત્રી-સહજ ભાવો ઊભરાયા કરે છે, જેની ચાલમાં ગુજરાતણનો ઠસ્સો પ્રગટે છે. જે પુરુષ નથી, એક માત્ર સ્ત્રી જ છે... સ્ત્રી જ છે એવી એક છબીને મેં અરીસામાં જોઈ. એ સૌભાગ્યસુંદરી કે કુમુદસુંદરી? અંતરનું પ્રતિબિંબ પાડતો અરીસો બોલતો હતો: આ જયશંકર નથી. લજ્જાથી ગરવી ગુજરાતણ છે. એ લહેકો, એ અભિનય, એ કામણ. શરીરના અંગ-પ્રત્યંગમાં મધુર ઝણઝણાટી પેદા થઈ ચાલી ગઈ. ઘડીભર મને એમ થયું કે હું પુરુષ નથી જ.. નથી જ. સ્ત્રી થતાં મને સહજ સંકોચ શરૂઆતમાં થયો હતો. હવે એમ જ લાગ્યું કે હું સ્ત્રી જ છું. આ અવાંતર પ્રક્રિયાએ જ મને... મારામાં રહેલા નટને સાકાર થવામાં યારી આપી છે, પરંતુ અવસ્થાની અનુકૃતિને ઝીલનારો અને અનુભવનારો પ્રેક્ષકવર્ગ ન હોત તો? મારા હજારો પ્રેક્ષકોએ મને ‘સુંદરી’ બનાવ્યો છે, એ વાતની હું સગર્વ નોંધ લઉં છું. કદરદાન પ્રેક્ષકો વગર... ...માત્ર એકલો અટુલો જયશંકર!!

શબ્દાર્થ

સ્ત્રીઓચિત સ્ત્રીને શોભે એવો **પોલકું** સ્ત્રીઓને પહેરવાનું વસ્ત્ર **બો** બાંધવામાં વપરાતી દોરી **સાંગોપાંગ** અંગ-ઉપાંગ સહિત (અહીં) એ જ પ્રકારનું **ઉત્કંઠા** તીવ્ર ઈચ્છા, આતુરતા **કામણ** વશીકરણ (અહીં) મોહિની લગાડવી તે **અલૌકિક** અસામાન્ય, અદ્ભુત **ભાવોનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું** (અહીં) લાગણીઓ પર સમતા પ્રાપ્ત કરવી **શેક્સપિયર** જાણીતો અંગ્રેજ કવિ-નાટ્યકાર **અવાંતર** અંદરનું **અનુકૃતિ** અનુકરણ, નકલ **કદરદાન** કદર કરે કે જાણે એવું, ગુણજ

રૂઢિપ્રયોગો

મનોરથ મનમાં રહી જવો મનની ધારણા-મુરદ પૂરી ન થવી રોમાંચ અનુભવવો (લાગણીથી) શરીર ઉપરનાં રૂવાં ઊભા થયાની અનુભૂતિ થવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

- (1) મંડળીને વધુ આવક કરી આપવા બાપુલાલ શું કરવા માગતા હતા ?
- (2) ‘વિક્રમચરિત્ર’માં જયશંકરે કોની ભૂમિકા ભજવી હતી ?
- (3) મિલોએ કઈ પંક્તિનો જાહેરાત તરીકે ઉપયોગ કર્યો ?
- (4) જયશંકર સુંદરીના અભિનય ગુરુ કોણ હતા ?
- (5) બાપુલાલને આખી રાતનો ઉજાગરો શાથી થયો હતો ?
- (6) ‘સુંદરી’ના પાત્રને જીવંત બનાવવા જયશંકરે શું કર્યું હતું?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) બાપુલાલે નટના કર્તવ્ય અંગે જયશંકરને શું કહ્યું ?
- (2) કૃષ્ણાબહેને એમના પતિને નાટક જોયા પછી શું કહ્યું ?
- (3) જયશંકર ભોજકે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કેટલી વાર વાંચી? તેમાંથી શું સમજાવા લાગ્યું ?
- (4) બાપુલાલના મનોજગત પર ક્યાં ક્યાં પાત્રોએ અસર કરી હતી ?
- (5) જયશંકર સુંદરીની શોધ ક્યારે પૂર્ણ થઈ ?
- (6) જયશંકરની કુમુદ બનવાની ઈચ્છા શાથી અધૂરી રહી ગઈ ?
- (7) જયશંકર પોતાના અભિનયની ગૂંચો શી રીતે ઉકેલતાં હતાં ?
- (8) ‘સુંદરી’ની ભૂમિકાને જયશંકર ક્યારે ન્યાય આપી શક્યા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) જયશંકરની ‘સુંદરી’ સુધીની રૂપાંતરયાત્રા તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- (2) સ્ત્રીના વેશને યથાતથ ભજવવા માટે જયશંકરે કેવા-કેવા પ્રયત્નો કર્યા હતા તે જણાવો.
- (3) “ ‘સુંદરીની શોધ’ એ પરકાયા પ્રવેશની પ્રક્રિયાનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડતો આત્મકથાખંડ છે-” આ વિધાનની પાઠને આધારે ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- જયશંકર સુંદરીનો નટ-અભિનેતા તરીકે કેવી રીતે વિકાસ થયો તે વિશે ૧૫-૨૦ લીટી લખો.
- ‘સત્યના પ્રયોગો’- ગાંધીજીમાંથી ‘હાઈસ્કૂલમાં’ પ્રકરણ વાંચો.
- આત્મકથા એટલે શું ? તમારા શિક્ષક પાસેથી જાણો.
- તમારા જીવનનો યાદગાર પ્રસંગ તમારી ભાષામાં લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

ભાષા દ્વારા આપણાં ભાવ-વિચાર-સંવેદન-લાગણી પ્રગટ થાય છે. એ ભાવ-વિચારના પ્રગટીકરણનો આધાર લેખક કેવી રીતે-ભાતે ભાષા પ્રયોજે તેના પર રહે છે. આ એકમમાં લેખકે પોતાના ભાવોનું-લાગણીઓનું બયાન પ્રયુક્તિથી આપણી સામે મૂક્યું છે.

‘એક ક્ષણ... જ્યારે જયશંકરે સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કર્યો ત્યારે એક પુરુષ જાણે સુંદરીમાં પલટાતો હોય એમ મને લાગ્યું.

તમે અહીં જોઈ શકશો કે ‘આત્મકથા’ તો હંમેશાં ત્રીજા પુરુષ એકવચન ‘હું’થી જ લખાતી હોય છે પણ વાતને વધારે અસરકારક બનાવવા ક્યારેક પ્રથમ પુરુષ ‘તે’નો ઉપયોગ થતો હોય છે. અહીં લેખકને પોતાના પુરુષ-દેહનું રૂપાંતરણ જાણે સ્ત્રીમાં થઈ રહ્યું હોય તેવું બતાવવા આવી પ્રયુક્તિ વાપરી છે. અહીં ભાવપક્ષને મજબૂત રીતે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ થતો બતાવ્યો છે. સમાન લાગતાં આ ત્રણ ટૂંકાં વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો. એ પણ અધૂરાં.

‘...જે પુરુષ નથી, એક માત્ર સ્ત્રી જ છે..સ્ત્રી જ છે ’

‘ઘડીભર મને થયું કે હું પુરુષ નથી જ... નથી જ.’

તમે જોઈ શકશો કે બંને વિધાનોમાં ‘ જ ’ નિપાતની ભૂમિકા બહુ મહત્વની છે. મારા હજારો પ્રેક્ષકોએ મને સુંદરી બનાવ્યો. આ વિધાનનો સાદો-પહેલો અર્થ તો જયશંકરને પ્રેક્ષકોએ સુંદરી બનાવવામાં મદદ કરી એવો થાય પણ આ અર્થ નહીં લેતા પ્રેક્ષકોએ તેની ભૂમિકાને, અભિનયને વખાણીને તેને સુંદરી બનાવ્યો એવો અર્થ સમજતાં તમને વાર નહીં લાગે!

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- નાટ્યકલા, અભિનય વિશે વિગતે વાત કરો. વર્ષો પહેલાંની નાટકમંડળી-પ્રવૃત્તિનો પરિચય આપો.
- પુરુષને સ્ત્રી તરીકે પાત્ર ભજવવાની વાત જે-તે સમયમાં બહુ સ્વાભાવિક હતી તેવું તત્કાલીન સામાજિક વિગતો વર્ણવી સમજાવો.
- પાત્ર ભજવવા માટે અંતરંગ એકાત્મભાવ અનિવાર્ય છે તેવું પાઠ આધારે શીખવવું.

●